

Pormula, Inc.

Mga Pagmamapa at Biswalisasyon ng mga Nagsasalubungang Ekolohiyang Pampanitikan ng Tradisyong Balagtasang sa Unang Hati ng ika-20 Siglo

Amado Anthony G. Mendoza III

PANIMULA: MGA PAGTATAYA SA BISPERAS NG PAGBUWELO

Layunin ng pag-aaral na muling balikan ang isang yugto ng produksiyong pampanitikan sa Pilipinas na tila hindi gaanong napag-uukulan ng pansin: ang “periodo de oro,” o ang itinuturing na “golden age” ng panitikang Pilipino sa wikang Kastila, na nagsimula noong bungad ng ika-20 siglo at nagwakas noong 1960s. Kanugnog ng layuning ito ang pagsisikap na tuntunin ang lokasyon ng panulaang Pilipino sa wikang Kastila sa pangkalahatang kasaysayan at tradisyon ng panulaang Pilipino sa ika-20 siglo. Tungo sa layuning ito, pangunahing sasangguniin ang tatlong balagtasang sa wikang Kastila nina Jesus Balmori at Manuel Bernabe na nailathala sa antolohiyang *Balagtasang* (1929). Katuwang nito ang paghahambing nito sa iba pang “poetic joust traditions” tulad ng cancionan, bukanegan, crissotan, at balagtasang Tagalog. Samakatuwid, nais igiya ng kasalukuyang pag-aaral ang pagsusuri sa balagtasang nina Balmori lampas sa mga nauna nang konsepsiyon ng mga Hispanista tulad nina Eduardo de la Carama, Teodoro Kalaw, at marami pang iba tungkol dito. Bagaman hindi nilalayon ng pag-aaral na sumulat ng bagong kasaysayang pampanitikan ng panitikang Pilipino sa wikang Kastila, nais nitong mag-ambag ng naiibang pag-unawa sa isang aspekto nito, lalong-lalo na pagdating sa mga usaping may kaugnayan sa impluwensiya at estetika.

Maaari ring tingnan ang kasalukuyang papel bilang bahagi ng isang pagsisikap na gumamit ng komparatibo at nagririgodong (desultory) lapit sa pagbasa at pagsusuri sa mga oral na anyong pampanitikan sa Pilipinas—partikular ang mga itinuturing na kabilang sa kategoryang “verbal jousts” tulad ng cancionan, bukanegan, crissotan, at balagtasán. Nagmumula ang tulak at motibasyon ng proyekto sa nauna nang polivalenteng (polyvalent) pagsisikap ng mga kritiko tulad nina Franco Moretti (2005 at 2013), Pascale Casanova (2004), Sheldon Pollock (2003), Brad Pasanek (2015), Edel Garcellano (1987 at 2001), Ramon Guillermo (2009 at 2014), at marami pang iba na ipakita at igpawan ang limitasyon ng nakasanayang malapit (close) at interpretatibong (interpretive) pagbasa sa mga akdang kultural at pampanitikan. Sa kabilang banda, nakikita ko rin ang papel bilang isang paunang tugon sa mga binunong pag-aaral hinggil sa katutubong panitikan (Eugenio, Jocano, Arsenio-Manuel, atbp.) at panulaan ng Pilipinas (de San Agustin 1879; Santos 1955; Balmaseda 1947; Almario 1984; Lumbera 1986; Zafra 2000 at 2007).

Mula sa mga nabanggit, dalawang tanong ang agad na naggugumiit. Una, ano ang magiging pangunahing batayan ng paghahambing? Kaugnay nito, ano o ano-anong metodo o lapit ang gagamitin sa paghahambing ng mga naturang tradisyong pampanitikan? At pangalawa, ano ang implikasyon ng mga bagong ugnayan o relasyon (kung mayroon) na lilitaw sa pagitan ng mga ipinagpapalagay na magkahiwalay—bagaman magkahawig—na tradisyong pampanitikan sa kasaysayan ng panulaan ng Pilipinas? Tungkol sa unang tanong, pinili ko ang pinakapayak at pinakamapanghahawakang katangian ng mga nabanggit ng verbal joust: ang mga “buwelo” o panimula. Bunsod ito ng mga nauna nang komento at pagsusuri tungkol sa katangian ng panulaan sa Pilipinas (Almario 1991; Lumbera 1989). At tulad din ng naging pagsisikap ni Michael Coroza sa kaniyang disertasyon hinggil sa Balagtasang Kastila, nais ko ring tuntunin ang lugar ng panulaang Pilipino sa wikang Kastila sa tradisyon ng panulaang Pilipino. Ngunit kaiba sa naging atake ng mga nabanggit—na madalas ay nakaumang sa pagsusuri sa pangkabuuang katangian ng isang akda at ang mga kaakibat nitong materyal, kultural, panlipunan, at pulitikal na implikasyon—tumuon lamang ako sa sinasabi ni Franco Moretti na “micro-literary units” (maliliit na katangiang pampanitikan) (2013, 48–49; 118–119) tungo sa pag-unawa at pagsusuri ng mga posibleng relasyon sa pagitan ng mga naturang anyong pampanitikan na ipinagpapalagay na kabilang sa magkakaibang tradisyon.

Mahalagang bahagi rin ng kasalukuyang pagtatangka ang paggamit ng mga digital tools (hal., Google Ngram Viewer, network visualization, at simple concordance) upang mas makapagbigay ng naiibang pagtingin sa mga umiiral na relasyon ng mga akdang susuriin. Kaakibat naman nito ang nabanggit na kaninang mga lapit sa pagbabasa at

pagsusuri na hinahamon ang nosyon ng “buong teksto” o “ganap na tekstuwalidad” na ikintal sa atin ng mga dominanteng praktika sa panunuring pampanitikan. Hindi ito dapat ipagkamali bilang pagkastigo sa mga namamayaning lapit sa pagbabasa, partikular ang close reading, kundi isang oportunidad na dumulog sa ibang lapit upang matugunan ang mga limitasyon ng nauna. Dito papasok ang malayo (distant) at nagrigrigodong (desultory) pagbasa. Sa pamamagitan ng pagtutuo ng iskolar ng kaniyang atensiyon sa mga maliliit na yunit o katangian ng iba’t ibang akda, kaniyang naiwasan ang teolohikal, totalisado, at deterministikong lohika ng pagbabasa, at sa halip, nagbubukas ito ng mga panibagong pintuan sa pagsusuri ng mga oral na panitikan. Bukod pa rito, napalilitaw rin ng mga digital na lapit ang debate hinggil sa orihinalidad ng mga anyong pampanitikan na tuon ng papel na ito.

Halimbawa na lamang, sa disertasyon ni Lydia Ico, inilaan niya ang isang bahagi upang talakayin ang diumano’y pagkokopyahan ng mga cancionista. Gayundin, sa *Awit and Corrido: Philippine Metrical Romances* (1987) ni Damiana Eugenio, prinoblematisa rin, lalo na pagdating sa pagtukoy ng pag-aakda, ang orihinalidad ng mga akda. Bagaman hindi ito ang sentral na pokus ng kasalukuyang papel, magiging instrumental ang pagpapaloob at pagpapalabas sa naturang usapin lalo’t higit komparatibo ang katangian ng pag-aaral.

Nahahati sa tatlong bahagi ang papel. Sa unang bahagi, tatalakayin ko ang mga nauna nang pagpapalagay o haka sa akda nina Balmori at Bernabe, at ituturing ito, tulad ng ginawa ni Corroza sa kaniyang disertasyon (2010), bilang representatibong kritisismo ng panitikang Pilipino sa wikang Kastila. Sa ganitong paraan, maitatampok ang mga namamayaning pananaw hinggil sa “periodo de oro” nang sa gayo’y matukoy ang mga hindi pa nahahawan na direksiyon ng pagsusuri. Sa ikalawang bahagi naman ay susubukan kong bigyan ng mas detalyadong pagtalakay ang mga katanungan hinggil sa kahalagahan at potensiyal ng paghahambing bilang metodo. Kaakibat na nito, siyempre, ang pagtalakay sa potensiyal ng panimula (isang maliit na pampanitikang yunit) bilang batayan ng paghahambing. Ang ikatlong bahagi naman ay nakatuon sa aktuwal na paghahambing at pagsusuri ng mga panimula ng mga piling cancionan, balagtasán, bukanegan, at crissotan sa balagatasán nina Balmori at Bernabe. Kasunod nito ang pagtalakay sa mga lilitaw na ugnayan at relasyon ng mga ito.

UGNAYANG PAMPANITIKAN NG PILIPINAS AT ESPANYA AT ANINO NG MODERNISMO

Sa disertasyon ni Corroza na pinamagatang “Gunita at Paglimot: Salin at Suri ng Balagtasán sa Espanyol nina Jesus Balmori at Manuel Bernabe,” nilayon niyang isalin at suriin ang balagtasán nina Balmori at Bernabe gamit ang estetika ng balagtasang

Tagalog bilang kritikal na pamantayan. Nanggagaling ang impetus ng proyekto ni Coroza sa paninindigang bagaman binigkas at nailathala sa wikang Kastila, ang balagtasang nina Balmori at Bernabe ay Balagtasistang sensibilidad ang isinusulong ng dalawang makata. Kaugnay nito, nais rin maglatag ni Coroza ng ilang salalayan at konsiderasyon pagdating sa pagsasalin ng mga akdang pampanitikan. Ngunit higit pa sa aktuwal na pangangailangan na isalin ang akda nina Balmori at Bernabe, interesante ang proyekto ni Coroza sapagkat binabangga nito ang namamayaning pananaw ng ilang kritiko sa loob at labas ng bansa hinggil sa panitikang Pilipino sa wikang Kastila.

Isang halimbawa nito ay ang mga antolohiya at kritisismo ng ilang Hispanista noong bungad ng ika-20 siglo. Para sa kanila, ang lahat ng panitikang Pilipino na naisulat sa wikang Kastila at ang lahat ng mga manunulat nito ay kabilang sa kanon ng panitikang Kastila. Isang maganda halimbawa ng antolohiyang nagtatampok ng ganitong pananaw ay ang *Parnaso Filipino, Antologia de Poetas del Archipiélago Magallánico* (1922) na pinamatnugutan ni Eduardo de la Camara. Sa naturang antolohiya, isinama niya ang ilan sa mga tula nina Balmori, Bernabe, at Recto. Gayundin ang pagtingin ni Rosario Estanilaso sa kaniyang pag-aaral hinggil sa katangiang Kastila ng panulat ni Bernabe (1964). Kaugnay nito, nariyan rin ang mga kritiko na nagsasabing kosmopolitano at moderno ang sensibilidad nina Balmori at Bernabe (Alinea 1964; Belmas 1965; Coronel 1986; Manuud 1986; Bautista 1993). Ang iba pa nga'y naninindigan na nanggagaling lamang sa isang batis ang impluwensiya ng iba't ibang tradisyon ng panulaan sa Pilipinas sa ika-20 siglo. Nariyan rin ang "pagtuturo" sa mga unang modernista ng Amerika Latina tulad ni Ruben Dario bilang mga pangunahing padron ng mga makatang Pilipino noong unang hati ng ika-20 siglo (Almario 1984). Na sa huling pagsusuri, ang idioma ng panulaang Filipino ay ang idioma ng panulaang Kastila. Hinggil sa usaping ito ng impluwensiya, ito ang sinabi ni Teodoro Kalaw hinggil "idiomang Kastila" ng panulaang Pilipino (1929, 9):

Hace ya muchos años, mas que años, siglos, que España nos enseñó su idioma para que os Filipino tuviésemos una forma occidental de expresar nuestra ideas y sentimientos. España se retire del escenario político por la fuerza de las circunstancias; pero quedó su idioma que los Filipinos continúan hablando.

Bukod sa katakot-takot na apirmasyon sa modelong core-periphery pagdating sa usapin ng impluwensiyang pang-estetiko, mapapansin ang mapanglahat na tono ng pahayag ni Kalaw sa pariralang "pero quedó su idioma que los Filipinos continúan

hablando.” Inilalarawan at ipinoposisyon naman sa tradisyong modernista ang mga tula ni Balmori, sinabi ni Kalaw (13)

Jesus Balmori, enfermo un tiempo de bohemia sentimental, a quien habréis visto algunas veces, como yo le vi, vagar por el arroyo de la desesperación, blasfemando de la vida y de los dioses, como aquel su émulo, el glorioso Paul Verlaine, es nuestro lírico de hoy.

Ganito naman inilarawan ni Kalaw ang natatanging poetikong sensibilidad ni Bernabe (13):

Manuel Bernabé es impetuoso, y es caudaloso. Su dicción es magistral y rotunda. Maneja la técnica del metro y rima con la difícil facilidad de que es nos hablan los clásicos. Conoce psicología humana, mayormente la femenina, en cuyo fondo arcano ha encontrado placers y tristezas que placers.

Malinaw na sinasalamín ng pahayag na ito ni Kalaw ang dominanteng pagpapalagay ng mga kritikong Kastila hinggil sa panulaan ng Pilipinas. Sa pamamagitan ng paglulugar ng panulaan ni Balmori at Bernabe sa mahaba at prestihiyosong tradisyon ng panulaan sa Espanya at Europa, para na rin sinabi ni Kalaw na ang buong tradisyon ng naturang panulaan ay lohikal na produkto ng tradisyong modernista ng Europa. Gayunpaman, nananatili ang tanong: kung tunay na bahagi ng kanon ng panitikang Kastila ang mga balagtasán nina Balmori at Bernabe, bakit nila pinili itong bansagan na “balagtasán”? Bakit hindi nila ito binigyan ng isang katawagan na sana’y magsisilbing distingksyon nito sa naiibang sensibilidad ng balagtasang Tagalog? Kung muli nating babalikan ang pag-aaral ni Coroza, mapapansing pagsasalin ang kaniyang napiling paraan upang lubos na maunawaan ang katangiang estetiko ng mga tula nina Balmori at Bernabe. Sa pag-aaral na ito, hindi pagsasalin kundi “paghahambing” ang magiging pangunahing pamamaraan. Sa pamamagitan nito ay umuusbong ang posibilidad na maitundos ang isang elektibong ugnayan (elective affinity) sa pagitan ng balagtasán nina Balmori at Bernabe at iba pang anyo ng panulaang oral tulad ng balagtasang Tagalog, bukanegan, canción, at crissotan. Ngunit bago ang lahat, subukan muna nating tingnan ang kahalagahan at ang mga posibilidad na inilalantad sa atin ng komparatibong lapit.

EKOLOHIYANG PAMPANITIKAN: BAKIT KAILANGANG MAGHAMBING?

Ito ang tanong na perpektong naglalarawan sa krisis na kinaharap at patuloy na kinakaharap ng larangan ng humanidades sa buong mundo, partikular ang larang ng komparatibong panitikan (Ferris 2011). Sa mabilis na paglalagom at kung isasaalang-alang ang pandaigdigang kontekstong pampulitika at pang-ekonomiya, ang naturang krisis ay bunsod ng muling reorganisasyon at rekonsolidasyon ng kapital matapos bumagsak ng Unyong Sobyet at iba pang sosyalistang bansa sa Silangang Europa at Kanlurang Asya (Guillory 1995).

Ikinumadrona nito ang ganap na pagpupunyagi ng Estados Unidos sa Cold War at ang pagsilang ng panibagong uri sa lipunan, ang “managerial class” (Miyoshi 1993). Ayon kay Miyoshi, kaiba sa lumang burgesyia noong ika-19 siglo hanggang sa unang hati ng ika-20 siglo, hindi na kailangan ng uring managerial magtamo ng kultural na kapital (hal., kasanayan sa mga kanonikong teksto sa panitikan, pilosopiya, at agham panlipunan) sapagkat hindi na ito ang hinihingi ng pandaigdigang merkado. Ang kailangan lamang ng uring managerial ay rudimentaryong kasanayan sa Ingles at *technical skills* upang magtamo ng mas malaking ekonomikong kapital. Ito ang dahilan kung bakit sa Pilipinas, halimbawa, popular ang mga tinatawag na *IT Colleges* tulad ng AMA, Informatics, ACSAT, ABE, STI, at marami pang iba. Bukod sa murang matrikula, ipinapangako ng mga paaralang ito sa mga magsisipagtapos ang tiyak na trabaho sa mga bansang nangangailangan ng IT experts at iba pang kaugnay na okupasyon. Muli, isang malinaw na pagtugon sa kahingian ng pandaigdigang merkado ng paggawa. Dahil dito, dahan-dahang nawala ang kinang ng mga kurso sa larangan ng humanidades at agham panlipunan. Bunsod nito’y binawasan ng mga pampubliko’t pribadong pamantasan at kolehiyo ang pagpopondo sa mga larangang nabanggit. Bagaman hindi maaaring gamitin ang bulgar na lohika ng global na merkado bilang katuwiran, ginagamit ng mga administrador ang mga akdemikong teknikalidad tulad ng MFOs (Major Final Output), publikasyon, at rate ng tagumpay ng mga nagsisitapos sa programa batay sa mga kumpanyang napasukan bilang dahilan ng downsizing ng mga naturang departamento o kolehiyo.

Metodo naman (o ang kawalan nito) ang itinuturong dahilan ng mga iskeptiko mula sa ibang larangan kung bakit hindi maipagtanggol ng humanidades (at ng agham panlipunan) ang posisyon nito sa akademya. Partikular na pinuntirya ng mga kritiko ang pagiging paward-warde at kawalan ng kasinsinan ng mga pag-aaral sa larangan ng panitikan. Dagdag pa nila, ang kawalan ng tiyak at empirikal na metodo ang siyang nagbubunga ng abstrakto at sentimental na tendensiya ng mga pag-aaral sa larangan (Ferris 2011, 33–34). Kaibang-kaiba ito sa mga inobatibo, praktikal, at mapanghahawakang kontribusyon ng mga pag-aaral mula sa larangan ng agham at

inhenyeriya. Masasabing tugon sa pasaring na ito ang isa sa tulak ng kasalukuyang pag-aaral. Subalit higit sa pagtugon sa mga naturang akusasyon laban sa larangan, nais ko ring ipakita ang potensiyal ng paghahambing hindi lamang bilang isang lapit na tumatalima sa umiiral na herarkiya ng kultura at kaalaman, kundi bilang isang lapit na nangangahas lumikha ng mga hindi pa naisisilip na ugnayan sa pagitan ng mga konsepto at materyal. Pinakikita ang kahalagahan ng paghahambing, ito ang winika ni David Ferris (2011, 36):

Comparison is here a form of knowledge that is rooted in likenesses, in the fact that there is or could be someone or something to which the image of a person or thing refers. Significance is then invested in what exists in the world. Aristotle, however, also extends this significance to what is comparable to what exists in the world. With this step Aristotle breaks with the Platonic understanding of comparison rooted in what is truly real, namely, the ideal. To do so, Aristotle introduces two levels of comparison: one that is closed and one that is open. The first, the historical one, is closed because it is limited to what already exists. The second remains open since it is defined in terms of possibility: it is what could have already existed. However, the possibility of this second comparison is always rooted in the indisputable factual truth of the first. This means that what Aristotle describes as possibility here is open to the extent that it adheres to the facticity of the first. It is therefore an openness within limit. Here, the sense of limit referred to at the beginning of this chapter returns: that a lack of definition is actually a limit not an unbounded horizon.

Sa limitasyong ito na nabanggit ni Ferris ako pumapasok. Sa mga naging pag-aaral sa cancionan (Ico), bukanegan (Crisologo, Yabes at Foronda), balagtasán (Gener, Balmaseda, Lumbera, Almario, at Zafra) at crissotan (Manlapaz), ginamit ang paghahambing upang itakda ang pagkakaiba ng mga naturang anyo. Ibig sabihin, pinalitaw nila ang pagkakaiba ng mga anyong ihinahambing upang mapatingkad at mapalalim ang pag-unawa sa anyong sentro ng kanilang pag-aaral.

Hindi na tatahakin ng papel na ito ang naturang landas. Kung ang paunang rekisito ng paghahambing ay ang pagpapalagay ng pagkakatulad, sa kaso ng papel na ito, nais kong baliktarin ang proseso. Maaaring maging paunang batayan o rekisito ng paghahambing ang pagkakaiba o ang kawalan ng anumang relasyon sa

pagitan ng mga materyal na pinagtatapat. Ang miskonsepsyon na ito hinggil sa mga rekisito ng paghahambing ay nagmumula, sa wari ko, sa pagpapalagay na lahat ng ugnayan at relasyon ay nagtataglay ng katangian ng interyoridad. Samakatuwid, mga relasyong nabubuo dahil sa materyal at substantibong pakakatulad ng dalawang obheto. Subalit kung panghahawakan natin ang paniniwala ni Ferris at ng iba pang komparatista na isang anyo ng kaalaman ang paghahambing, nangangahulugan lamang ito na hindi na lamang “pagtuklas” o “paglalata” ng mga pagkakatulad ang layunin ng paghahambing, kundi ang mismong “paglikha” nito. Subalit hindi dapat ipagkamali ang paglikha bilang katibayan ng bisa ng metodo. Sa madaling sabi, hindi dapat ito ipilit. Sa huling pagsusuri, nakasandig pa rin dapat ang paglikha ng mga bagong ugnayan at kaalaman sa mga historikal at materyal na kondisyong iniiralan ng anyong pampanitikan. Sa kaso ng cancionan, bukanegan, balagtasán, at crissotan, nagkakaisa ang mga iskolar ng panitikan na maraming pagkakahawig ang mga ito (Ico 1981; Magno 1991; Manalapa 1981; Yabes 1936). Subalit sa kabilang banda, mabilis rin ang kanilang pagkabig sa naturang pagwawangis, sapagkat saklot sila ng paniniwalang pinakamapagpasya pa rin ang mga kultural, historikal, at heograpikal na kontinuidad ng mga ito. Sa pagkakataong ito, instruktibong muling banggitin na walang layunin ang kasalukuyang pag-aaral na pabulaanan ang naturang truis mong metodolohikal. Ngunit kung nagpiprisinta ng limitasyon ang metodo sa pagtuklas at paglikha ng mga bagong kabatiran, sa paghahawan ng bagong landas, hindi ito nangangahulugan na dapat na itong bitiwang ng mananaliksik. Sa huling pagsusuri, ang metodo o pamamaraan ang siyang nagbibigay ng hugis at lalim ng isang larangan. Ang trabaho ng mananaliksik ay tumukoy ng mga problema, pumuna ng mga detalye, at bumuo ng mga tanong na akma sa pangkalahatang katangian at disenyo ng metodo.

Ito ang dahilan kung bakit pinili ko ang mga panimula (o pormula, ayon kay Ico) bilang pangunahing batayan, lunsaran, at materyal ng paghahambing. Naniniwala akong ito ang magpapalitaw ng bagong kabatiran at kaalaman na nakikinita ng mga komparatista tulad nina David Ferris at Han Saussy. Tungkol naman sa mga anyong oral na tuon ng pag-aaral, naniniwala akong makakapagpalitaw ang mga ito ng mga ugnayang estetiko na maaaring hindi masyadong napagtutuunan ng pansin ng mga masaklaw, matalik, at malalim na pag-aaral ng mga naunang iskolar. Kung ang “lapit” sa teksto ang pinanghahawakang kondisyon ng kaalaman nina Eugenio, Manuel, Lumbea, at iba pa, “layo” o “distansiya” sa teksto naman ang pinanghahawakang kondisyon ng kaalaman. Ibig sabihin, bagaman nagsisimula ang pag-aaral sa pagtalakay sa katangian ng cancionan at iba pang kahawig ng tradisyong oral sa pamamagitan ng paghahambing, hindi nangangahulugang natatapos ito sa isang

espesipikong kabatiran hinggil sa cancionan. Sa huli, ang layunin ay humantong sa isang lagom mula sa mga espesipikong materyal. Samaktuwid, isang modelo (na puwedeng baguhin sa hinaharap batay sa pangangailangan) at hindi konsepto (na madalas ay ipinagpapalagay na buo, kaya ilalapat na lamang) tungo sa pag-unawa ng mga ipinagpapalagay na mga magkakahawig na tradisyong pampanitikan.

Sa puntong ito nagiging mahalaga ang interbensiyon ni Alexander Beecroft sa namamayaning lapit sa kasaysayang pampanitikan. Sa kanyang *An Ecology of World Literature: From Present Day to Antiquity* (2015), tinangka niyang unawain ang *weltliteratur* o world literature sa pamamagitan ng pagturing sa larangan ng panitikan bilang isang ekolohikal na sistema. Kaiba sa karaniwang pag-iisip hinggil sa penomenon ng *weltliteratur* na madalas nagsisimula sa isang yugto kung saan magkakabuklod pa ang lahat ng kulturang pampanitikan, na pagdaka'y lulundo sa mas pambansang antas ng pagsasakasaysayan nito, nagmungkahi si Beecroft ng anim na "literary ecologies" ("epichoric," "panchoric," "cosmopolitan," "vernacular," "national," at "global") na nakabatay sa mga salik na nakaapekto sa produksiyon at resepsiyon ng panitikan: wika, ekonomiya, pulitika, relihiyon, at kultura. Upang unawain ang ugnayan sa pagitan ng mga paghahambing na tradisyon ng verbal joust, hihiramin ko ang tatlo sa anim na ekolohiyang pampanitikan: ang cosmopolitan, vernacular, at national. Sa pamamagitan nito'y matutugunan ang sinasabing limitasyon ng nakasanayang "pagkakatulad" bilang batayang kondisyon ng paghahambing.

Sa mabilis na pagpapakahulugan, ang mga ekolohiyang cosmopolitan ay matatagpuan kung saan dominante ang iisang wika sa loob ng mahabang panahon sa produksiyong pampanitikan ng isang malawak na teritoryo. Isang magandang halimbawa ng ekolohiyang cosmopolitan ang imperyo ng Griyego at Romano, kung saan sa loob ng mahabang panahon ay naging dominante ang wikang Griyego at Latin sa mga teritoryong kontrolado ng mga imperyo (2015, 34). Ang mga ekolohiyang bernakular naman ay umuusbong sa sandaling magkaroon ng sapat na impluwensiyang pangkultura at pampulitika ang isang partikular na wika (2015, 34–35). Isang tampok na halimbawa nito ang popularidad at patuloy na pagkatig ng maraming kritiko sa kategoryang "panitikang rehiyonal," na nagmumula sa pagtatangkang kilalanin ang produksiyong pampanitikan ng iba't ibang etnolingguwistikong grupo sa Pilipinas. Ang ekolohiyang pambansa (national ecology) naman, ayon kay Beecroft, ay madalas na nagmumula sa mga ekolohiyang bernakular at madalas ay kaalinsabay ng pagusbong ng nasyonalismo at mga kilusang makabayan.

Sa isang banda, interesante ang mga binalangkas na tipolohiya ni Beecroft sapagkat maaari itong tumayo bilang isang tiyak at masaklaw na modelo tungo sa pag-

unawa ng kasaysayan pampanitikan (hindi bilang isang larangan) sa pangkalahatan. Higit pa rito, makikita ang potensiyal ng mga ekolohiyang pampanitikan sapagkat binalangkas ito ni Beecroft bilang magkakaugnay at nagsasalubong na mga tipolohiya. Na ang pag-usbong ng isang ekolohiya ay kasudlong ng pagtamlay (hindi paglalaho) ng isa pang ekolohiya. Sabihin pa, kahit na itinuturing ni Beecroft na mga “sistema” ang mga binalangkas niyang ekolohiyang pampanitikan, hindi siya nakulong sa “self-perpetuating” at “self-contained” na nosyon nito. Ito ang dahilan kung bakit binabanggit niya bilang mga mapagpasyang salik sa pagpapatuloy ng isang partikular na tipolohiya ang wika, pulitika, ekonomiya, atbp.

Sa ganitong paraan ko gustong tingnan ang balagtasang Kastila at Tagalog, bukanegan, cancionan, at crissotan. Kinakatawan ng mga anyong ito ang mga umusbong na ekolohiyang pampanitikan sa Pilipinas. Halimbawa, ang bukanegan na binibigkas sa wikang Iluko ay maaaring maituring na ebidensiya ng salabungan ng ekolohiyang bernakular at kosmopolitano. Bahagi ito ng ekolohiyang bernakular sapagkat iniuugnay ang pagkilala sa bukanegan bilang isang lehitimong anyong pampanitikan sa wika nito at sa manunulat (na Ilokano rin) na pinaghalawan ng pangalan ng anyo—si Pedro Bukaneg. Maaari rin itong ibulsa sa ekolohiyang kosmopolitano sapagkat wikang Iluko, na sinasalita rin sa mga lalawigan sa labas ng Ilocos, ang wika ng bukanegan. Sa katunayan, kahit sa Pangasinan na pinagmulan ng cancionan ay may mga bukanegista. At bagaman wala pang aktuwal na pananaliksik na magpapatunay sa posibleng impluwensiya ng mga bukanegista sa mga cancionista o ng impluwensiya ng nahuli sa nauna, nagiging posible ang pag-iisip hinggil sa ganuong klase ng mga ugnayan bunga ng mga tipolohiyang binalangkas ni Beecroft.

Ang balagtasang Tagalog at Kastila naman ay maaaring ituring na isang sandali ng pagsasalubong ng kosmopolitano, bernakular, at pambansang ekolohiya. Kosmopolitano, kung babalikan natin ang kasaysayan ng wikang Kastila bilang pangunahing wikang pampanitikan sa Pilipinas at iba pang mga kolonya nito mula ika-16 siglo hanggang sa ika-19 siglo. Bernakular, kung titingnan natin ang mga parokyal at rehiyonalistikong tendensiya ng wikang Kastila at Tagalog bilang wika ng produksiyong pampanitikan. At pambansa naman kung titingnan naman natin ang kasaysayan ng konsolidasyon ng pambansang panitikan sa Kastila at ang nananaig na pananaw ng maraming Pilipino na ang wikang Filipino ay katumbas ng wikang Tagalog.

PORMULA, INC.

Ayon kay Ico (1981, 254–255), ang paggamit ng pormula, lalo na bago magsimula ang pagtatanghal ng mga cancionista, ay isa sa mahahalagang bahagi ng cancionan.

Sa bahaging ito kasi nailalatag ang magiging *mood* o tono ng pagtatanghal—kung magiging masaya, mapagmuni, o malungkot ba ito. Sa bahagi ring ito, lalo na sa lumang anyo ng cancionan, ipinararamdam sa mga manonood at ipinagpapasalamat ang presensiya ng Diyos. Sa seminal na tomo naman ni Teodoro Gener hinggil sa duplo at balagtasán, sinabi niyang mahalaga ang tungkulin ng lakandiwa dahil siya ang nagpapakilala at nagpapaliwanag sa manonood ng paksa na tampok sa matutunghayang balagtasán (1949, 32–33). Gayundin ang paglalarawan nina Leon Pichay, Godofredo Reyes, at Mariano Gaerlan (1954) sa tungkulin ng *sanikua* (ang tumatayong lakandiwa) sa bukanegan. Lakandiwa rin ang tawag sa taong nangangasiwa ng pagtatanghal sa crissotan (Sigua 1987).

Mahalagang mailatag ang katangian ng mga panimula upang maging lantad ang anumang posibilidad ng ugnayan. Sa bahaging ito, tatlong (3) salutacion mula sa balagtasán nina Balmori at Bernabe, anim (6) na pangiapo (panimula) ng cancionan (tatlo mula sa lumang anyo, tatlo mula sa bagong anyo), limang (5) sanikua mula sa bukanegan, tatlo (3) mula sa mga lakandiwa ng crissotan, at limang (5) panimula ng mga lakandiwa naman mula sa balagtasán. Mahalaga rin mabanggit na dala ng limitasyon sa akses sa materyales na saklaw ng pag-aaral, tanging ang mga nailimbag lamang na bersiyon ng mga ito ang naisailalim sa pagsusuri. Mula sa antolohiyang pinamagatang *Balagtasán* ang mga sisipiing salutacion. Nanggaling naman lahat ang mga cancionang sinuri sa disertasyon ni Lydia Ico. Ang mga bukanegan naman ay nagmula sa antolohiyang *Bukanegan a Nagrurupian* na pinamatnugutan ni Mariano Gaerlan. Ang mga crissotan naman ay sinipi mula sa antolohiyang tinipon at pinamatnugutan ni Mariano Sigua, ang *Piling Kawatasan at Crissotan*. Samantalang ang mga balagtasang Tagalog naman ay mula sa *Balagtasán: Kasaysayan at Antolohiya* na pinamatnugutan ni Galileo Zafra. Sa kabila ng limitasyong ito, naniniwala akong hindi nito napabubulaanan ang isa sa pangunahing proposisyon ng pag-aaral: na mababanaag sa panimula o pormula ng mga cancionan, bukanegan, crissotan, at balagtasán ang estetikal na salubungan at salisihan ng mga ito.

BUWELONG BANAL, BUWELONG SEKULAR: MGA PAGTATAPAT AT PAGHUHUGPONG

Tulad ng nabanggit sa nakaraang bahagi, nakatuon ang pag-aaral sa paghahambing at pagsusuri ng mga panimula ng mga piling cancionan, bukanegan, crissotan ,at balagtasán. Katulad ng sinikap ni Moretti sa kaniyang sanaysay na “Style, Inc.: Reflection on 7,000 Titles (British Novels, 1740-1850),” nais kong ipakita na mas lahanap ang baryasyon sa estilo (hal., sukat, tugma, imahen) kaysa estruktura (hal., balangkas, disenyo, naratolohiya). Bagaman hindi ko ganap na ipinuputong sa estilo

ang korona bilang pinakamapagpasyang salik sa anumang lilitaw na relasyon sa pagitan ng mga teksto, naniniwala akong ito ang salik na nagbubukas ng pinto para sa mas malalim na pagsusuri sa mga cancionan, bukanegan, crissotan, at balagtasang bilang mga anyong pampanitikan. Kaugnay nito, instruktibo ring banggitin ang mga paunang kultural at historikal na pagpapalagay hinggil sa mga tuon na anyo.

Tungkol sa cancionan, halimbawa, pinanghahawakan ko ang pahayag nina Ico, Magno, at Cortes na ang Pangasinan ang isa sa mga pinakamatinding deboto ng Katolisismo sa bansa. Mula sa mga pahayag na iyon, hindi na nakapagtataka kung malaki ang impluwensiya ng relihiyon sa mga cancionista. Sa kabilang banda, tungkol naman sa balagtasang Tagalog ang dalumat katuwiran laban sa kapangyarihan. Ito, sa wari ko, ang dahilan kung bakit sekular ang tono at pangkalahatang paksa ng mga balagtasang. Bagaman may mga balagtasang na pumaksa hinggil sa pananampalataya at relihiyon, mas laganap pa rin ang mga balagtasang hinggil sa mga pang-araw-araw na bagay at usapin. Gayundin ang masasabi sa kaso ng bukanegan at crissotan. Kung ihahambing naman ang apat na nauna sa balagtasang nina Balmori at Bernabe, hindi maikakaila ang ilang pagkakatulad, kahit sabihin pang mga panimula, sanikua, salutacion, o pangiapo lamang ang primaryang tuon ng pag-aaral.

Sa pagsilip sa pangkalahatang katangian ng mga panimula, ito ang ilang bagay na isasaalang-alang: una, ang anumang pagbanggit o alusyon sa pigura ng Diyos; pangalawa, ang pagsisikap na ipakilala ang paksa ng pagtatanghal; at huli, ang unang tugon sa mga ito. Tingnan, halimbawa, ang talahanayan na naglalaman ng tatlong salutacion mula sa tatlong magkahiwalay na balagtasang nina Balmori at Bernabe:

TAL 1.1: BALAGTASAN NINA BALMORI AT BERNABE	EL RECUERDO Y EL OLVIDO (EREO) (SALUTACION NI BALMORI)	EL HOMBRE Y LA MUJER (EHLM) (SALUTACION NI BERNABE)	LA ILUSION Y EL DESENGAÑO (LAED) (SALUTACION NI BALMORI)
	Antes que nada, antes de tundirme en el dolor/ de la lírica lucha y poético ultraje./ pongo a tus pies mi acero, Estrella de Antipolo./ ¡Virgen celeste y pura de la Paz y Buen Vijae!./ Y después de esto y antes de jurar por mi fe/ y mu Dios y mi dama, el trinfar o morir./ te saluda miespada , señor Bernabé./ en esta bella justa del pensar el sentir!	España fue que un día llamó a sus hijos buenos./ porque tenía sed de conquistas mayores./ y les brindó la savia de sus robustos senos/ y les dio la tizona de los Conquistadores	¡Yo he golpeado mis alas contra todos los cielos./ Yo he perdido mis vuelos por cielos de pasión./ Frente al amor mis ojos, contra el dolor mis vuelos./ Y en un plvo de estrellas sepultado talón

Tal. 1.2: Balagtasan nina Balmori at Bernabe	EREO (Salutacion ni Bernabe)	EHLM (Salutacion ni Balmori)	LAED (Salutacion ni Bernabe)
	De la entraña de bosque oí un clamor lontano./ que vino a estremecer mi nido castellano./ y la voz parecía que era voz de un hermano./ Vengo de la manigua, de las pampas distantes./ en las manos el tirso de las rosas fragrantes./ y en los labios el nombre de Dios y de Cervantes	¡Sueño en princesas y en conquistadores./ en tanto loca y temblorosamente./ El viento agita las plumas de colores./ Que coronan mi frente!./ Soy un poeta indio, pero pasa/ Por mis venas el oro de la Historia!./ Un día salió España de su casa/ ¡Y me inyectó su sangre de la Gloria!	Rubén Darío, Padre de la Armonía./ cuyo verso encantaba a la Noche y al Día./ que desde la dormida ciudad de Nicaragua/ veía arder el sol y borbollar el agua./ Padre de la siringa, que llora el Universo./ Porque Dios, al llamarle, quitó una ala verso./ habla de un lobo fiero, del lobo de a Gubia...

Tal.2.1: Cancionan	Cancionan ni Alejandro Mendoza (CAM)	Cancionan ni Felix Panlillio (CFP)	Cancionan ni Juan Doria (CJD)
Lumang Anyo	Maong coron ya so iter na Dios Katawan/Ed sicutayon amin natan/ Lapag yon amin dimonget ed sayam cawalaan/ Baleg mi pan salamat no sicami napanpa sinsiaan.	Bitlaen co pan ononay ngaray Dios antes ac ya mangibesngao na salita/ Say Dios ya macapanyarin amin, ya amalsay gangana/ Ta intelac tod diay mananondon, si Criston amac nen Maria/ Diad tagay na Cruz so inateyan to lapud pananondon tod talba.	Oh! Jesus ya Catawan, ya arid cadalinan/ Sanga cay oliran, lawas min tawtawagen/ Iter mo pad siac so tepel ed pangabrasac natan/ Ta sicay manamegley ed dalin tan Catawan.

Makikita naman sa Talahanayan 2.1 ang mga pangiapo ng luma at bagong anyo ng cancionan. Pansinin ang makailang ulit na pagkilala sa presensiya ng Diyos sa luma at halos paglalaho ng katangiang ito sa bagong anyo.

Tal. 2.2: Cancionan	Siopay Maong ya Manangkaili: Say Mayaman Odino Say Pobre (SMMP)	Panangaroy Ateng Kasing Oding Siblet ed Anak to no Agto Abuloyan Ya Ontaotao so Anak to Makasengeg ed Pananap toy Pangkaabigay Familia to? (PAKO)	Cancionan ni Julio Austria (CJA)
Bagong Anyo	Diad siplog na mapalpam dagem bulong na kiew so masayaksak/ Kiwas na nengneng kod dinmagop ya lapag/ Oniay kiwas komoy panaon ed abig ton onlalabas/ ag ti labat naparlasan so kanengneng nen nabuas/ Ta say tawen say dalis spalse lan nipasen/ Ya say panayaman tayo diad silong tonian tawen/ Say Dios sirin so sakauley lawas to itin amponen/ Ganaganay nanengneng tan a nanengneng.	Nasantos ya labi ed sikayo ran atateng/ Lapag yo ran wadia amin yo odirengel/ Martes na labi lamet wadiay faborito yon denglen/ Oras na cancionan makaligliway buengat lan ermen./ Italineng yo lay layag yo ta wadiay inapaoit dan tema/ Nanlapud San Carlos City, Mrs. Maria G. Acosta/ Nangel yo lan inparongtal nen Mr. Mar Zabala/ Sikato ya natay resolbien min problema.	Salamat na baleg, sicayo manaya/ So tinmawag niman, ni baneg takila/ Say voces mon masamit, bagbagen toy pacalicna/ Betagen ton lamatan so licnaay bii no agot mandangca

Ilang bagay ang agad namumukod-tangi sa dalawang talahanayan. Sa unang sulyap, mababanaag mula sa mga salutacion at *proemio* nina Balmori at Bernabe ang mga naturan ng mga kritiko noon hinggil sa katanigan ng panulaang Pilipino sa wikang Espanyol. Subalit kung ihahambing ang salutacion nina Balmori at Bernabe sa, halimbawa, sanikua, at panimula ng mga lakandiwa (tingnan ang Talahanayan 3 at Talahanayan 5) sa balagtasang Tagalog, kapansin-pansing magkasalikop ang “sekular” at “banal” na katangian nito. Pinakatumpak na halimbawa nito ang salutacion ni Bernabe sa EREO kung saan sabay niyang pag-aalayan ng kaniyang pagtula ang “Dios” at si “Cervantes.” Kung titingnan naman ang mga salutacion ng EHLM at LAED, agad mababanaag ang dalawang magkaibang anyo ng presensiya o pagtatampok ng kabanalan. Sa EHLM, lalo na sa salutacion ni Balmori, malinaw ang pag-aalay ng makata ng kaniyang pagtula sa mahal na birhen. Samantalang sa LAED naman, tulad ng balagtasang Tagalog at crissotan (tingnan ang Talahanayan 4), mas pinag-uukulan ng pansin ang pagkilala sa magiging paksa ng balagtasang at pagkilala sa presensiya ng mga piangpipitagang luminaryo tulad nina Ruben Dario at Padre Armonia.

Para sa mga cancionan (tingnan ang Talahanayan 2.1 at 2.2) sa ilalim ng lumang anyo—CAM, CFP, at CJD—kitang-kita ang presensiya ng Diyos sa unang apat na

taludtod ng mga ito. Bukod pa rito, malinaw ang pagpupugay ng mga cancionista sa presensiya ng Diyos at pag-aalay ng mismong pagtatanghal sa Kaniyang ngalan. Kung ihahambing ang mga salutacion ng balagtasang nina Balmori at Bernabe at pangiapo ng mga lumang cancionan, tila ang EHLM lamang ang masasabing may pinakamaraming pagkakatulad sa huli. At ang pagkakatulad na ito, kung tutuusin, ay hindi ganap, sapagkat ang imbokasyon ng banal na pigura sa EHLM ay iba sa imbokasyon ng Diyos sa mga pangiapo sa lumang anyo ng cancionan.

Kaibang-kaiba naman ang mga lumang cancionan sa tonong pamprograma ng cancionan nina Lorenzo Morante (SMPP at PAKO) at Julio Austra (CJA), na mapapansing halos hindi na binabanggit ang Diyos sa kabuuan ng pangiapo. Sa SMPP halimbawa, bagaman dumulog sa Diyos si Morante, mas nakatuon ang kaniyang mga linya sa pagpapaalala hinggil sa kapangyarihan ng Diyos (*Ta say tawen say dalis spalse lan nipasen/ Ya say panayaman tayo diad silong tonian tawen/ Say Dios sirin so sakauley lawas to itin ampoponen/ Ganaganay nanengneng tan a nanengneng.*). Sa katunayan, ang unang tugon ng bii (babae) sa SMPP ay pagpaparunggit kay Morante dahil nakaligtaan nitong pagpugayan ang ngalan ng Diyos (*Ononaonan bitlaen so Dios no mangawa kay salita*). Sa PAKO at CJA naman ay kapansin-pansin ang tahasang hindi pagbanggit sa ngalan ng Diyos. Sa katunayan, agad nang dumiretso sina Morante at Austria sa pagpapakilala sa programa at pagpapakilala sa kanilang mga sarili. Bukod pa ryan, kung titingnan ang aktuwal na teksto ng SMPP at PAKO, mapapansing sadyang isinulat ang dalawang cancionan para sa radyo. Bago kasi magsimula ang aktuwal na pagtatanghal, isang taga-anunsiyo muna ang magsasalita upang ipakilala ang programa at estasyon. Kung minsan, ayon kay Ico (1981), nagpapasalamat muna ang mga taga-anunsiyo sa mga sponsor ng programa at kung sino pang pulitiko na nagbigay ng donasyon sa estasyon. Interesanteng kung dati'y Diyos ang pinasasalamatan at pinag-aalayan ng mga cancionista, ngayo'y pinalitan na Siya ng mga pulitiko at mga korporasyon. Sa ganitong pagsasaysay, mapaghuhulong mas may pagsasalubong ang mga panimula ng CJA, SMPP, at PAKO at ang sa EREO, EHLM, at LAED.

Batay naman sa pagsusuri ni Ico, malaki ang pinagbago ng cancionan hindi lang dahil sa nagbabagong sistema ng halagahan ng mga kabataan sa Pangasinan, kundi dahil nagdulot ang pag-usbong at popularidad ng radyo sa lalawigan ng panibagong kondisyong panlipunan at pang-ekonomiko (1981, 300). Dahil dito, nakita ng ilang cancionista, tulad nina Morante at Austria, ang pagka-cancionan bilang isang anyo ng kabuhayan. Bukod pa rito, nakarating din sa Pangasinan ang mga balagtasang itinatanghal sa mga estasyon ng radyo sa Maynila at sa iba pang karatig siyudad at lalawigan. Kung matatandaan, noong 1950s pa malaganap sa radyo ang balagatasan

sa wikang Tagalog. At kung gayon, hindi na nakapagtataka kung ginawang padron ng bagong henerasyon ng mga cancionista ang mga balagtasistang Tagalog. Subalit sa kabila noon, patuloy na iginigiit ni Ico at ng mga cancionista na ang pag-ikli (ng mga cancionan) at pagdaragdag ng mga usaping pampulitika ang pinakamalaking pagbabago sa anyo (325).

Bagaman sa unang tingin ay agad maibubulsa ang cancionan sa kategoryang panitikang relihiyoso, samantalang sa kategoryang panitikang sekular naman ang bukanegan, crissotan, at balagtasian, interesante pa ring tingnan ang mga relasyong pampanitikang maaaring mabuo sa pamamagitan ng pagsulyap at pagtatapat sa mga panimula ng mga ito. Sa kabilang banda, gayon din ang masasabi para sa EHLM at LAED, samantalang mas malapit naman sa estetikang banal ng lumang cancionan ang EREO (bagaman sabay na binabanggit ang Dios at si Cervantes). Tingnan naman natin ang talahanayan para sa sa mga sanikua ng bukanegan.

Tal 3: Bukanegan	Sanikua 1 (Leon Pichay) (S1)	Sanikua 2 (M. Gaerlan) (S2)	Sanikua 3 (M. Gaerlan) (S3)	Sanikua 4 (M. Gaerlan) (S4)	Sanikua 5 (M. Gaerlan) (S5)
	Ti mannakabali amin a Namarsua/ Immugol iti Nadiosan a Taengna/ Limmugan iti bullalayaw a bimmaba/ Nagbaniaga kadagiti amin a Dagdaga/ Immayna sirpaten kasasaad parsua.	Pannawen kinaagkabanuag, Mannaniw naglabasdan/ Ragragsak, gargaragkak, ngamin man nagtukendan;/ No aggibusen ti daya, agtalan pagrarambakan/ Irirair dagiti samiweng saandaan nga agkangullogan.	Sanikua!... Sanikua! pudno kas kinapudno ni JEHOVA/Idawinko a salaysayen kinadaeg ken gindawayna;/ No pukawen dayta a gameng, rinakraken ti inanama/ Awan maurayen ken ADAL, no Dayaw naipangpangruna.	Dagiti immune nga amma ti mayengmeng a nadayag/ Pangbiagdat natalna, naisekanti nagragsak,/ Noog a panangaluad ti Apo, sagsagut a di agregat,/ Awan man ti kanito panaglaka- amdat rigat	Mannaniw, magsimudaagak iti kinaparawpaw,/ Gitta ti pampanunot nabatad nga am-ammangaw;/ Agindarapat' riro, Karmayo kas matunaw/ Mayaw-awan ti sebbang sipngat ken tarumpingay/ Ania kadi, sika Adal ken sika Adal ken sika met a Dayaw,/ Nagbaniaga kay bayabay awan nalagda a pataw

Tal. 4: Crissotan	Komersyante o Talapamahala (KOT)	Pengare o ding Gugubiernu (PG)	Talapanalal, Kandidato o Lider (TKOL)
	Ing susi na ning tune demokrasya at katimawan king metung a bansa./ potang talagang maunlad at Malaya na ing kayang kalakal o produkto./ Sasabyan ding dakilang Pantas anti mo ing meging President THEODORE ROOSEVELT ning America "DING MEMALEN A DARANUP AT MAGIKAUS KING KARE LANG PAMGKABIE ELA MALYA."/ King katutuwan a, yan karapat-dapat yang pisabyan at pinalaban ing paksanng iti.	Bayu ta pu pasimulan, laban ding adwang Poeta/ muna, dakilang balen ku, busten mung pugayan daka/ karing sablang gugubiernu, baintau at dalaga,/matwa ampon talasulat, maestro't talapagobra.	Uliran a talabasa, at keka Balen kung Sinta/ malugud kong yampang keka, atlung pili tang Poeta./ kung para na ning Crissotan, metatag pilabanan da/ "Ninung maki-kasalahan... Nanahala nung dawak ya? "Talaboto? Kandidato? O itang meging lider na?.

Ito naman ang talahanayan para sa mga panimula ng lakandiwa ng ilang crissotan at balagtasang Tagalog:

TAL. 5 ILAW NG BAYANI: BITUIN AT LIWAYWAY (JOSE CORAZON DE JESUS AT FLORENTINO COLLANTES) (IB)	ANG PALAYOK AT ANG KAWALI (JULIAN CRUZ BALMASEDA) (APK)	ANG BASO AT ANG TABO (JULIAN CRUZ BALMASEDA) (ABT)	DALAGANG BAYAN LABAN SA DALAGANG BUKID (BENIGNO RAMOS) (DBLDB)	WIKANG INGLÉS LABAN SA WIKANG KASTILA (FLORENTINO COLLANTES) (WIK)
Ang tabing na luksa nitong daigdigang/ay hinawi ko nang buong pitaga./ sa oras na ito ng tula't kundiman ay batiin kayo ng kaliwanagan.	May piling "bardong" sumibol sa lahi nina Lakandula./ bantog na "versistas" na ipinaglihi sa gawang pagtula./ ang <i>estado-rea</i> / nitong Balagtasang kay Balagtas mula/ ay muling bubuksan upang kayo'y muling sa tula'y magbangga./ Tayo'y mag-uusap sa bagong asuntong di pa natutula/ maging ni Batute, maging ni Kolyante, sa sariling wika./ kayo' maglalaban , na gaya ng dati'y basagan ng mukha,/ p'wera lang ang "paul," sapagkat ang "paul" sa regal'y di tama.	Mga ginigiliw na tagatangkilik nitong Sampagita/ at sa lingo-linggong ginawa ng Diyos ay di sumasala sa inyong pagbili, o sa panghihiram sa bili ng iba./ sa pamamagitan ko. Nagpapasalamat ang aminng empresa./ at ang hangad naming kayo'y patnugutan ng Dibina Grasya./ at nang sa ganito, kung sakaling tayo ay binnubuhay pa./ nang ang balagtasang kung di magkagalit ay nakakatawa/ ni Taba't ni Payat, sa pagtunghay sanay'y inyong maagwanta.	Marangal na Lakandiwang puno nitong Balagtasann,/ sambayanang nakikinig na payapang naglalamay./ ang nariritong nakikitang binibining nakahanay/ ay Dalagang Tagabukid at Dalagang Tagabayan.	May isang lupaing maganda't mayaman/ na bigay ng Diyos sa sandaigdigang./ Ang lupaing ito nang minsang binyagan/ ang itaguri'y Mutyang Silangan./ Sagana ang lupa sa mga halaman at may mga dalagang puspos [ng] kagandahan./ ang mga lalaki'y bayaning matapang/ sa ngalan ng laya'y nagpapakamatay.

Dalawang bagay ang agad mapapansin mula sa mga siniping panimula sa tatlong talahayanan. Una, tulad ng nabanggit, tila mas nagkakatugma ang katangiang estetikal ng balagtasang nina Balmori at Bernabe, bukanegan, crissotan, at balagtasang Tagalog kung ang mga panimula lamang ang pagbabatayan. Kaugnay nito, agad ring mahihinuha na ibang-iba ang estilo ng lumang cancionan (CAM, CFP, CJD) sa bukanegan (S1, S2, S3, S4, S5), crissotan (KOP, PG, TKOL), at balagtasang Tagalog (IB, APK, ABT, DBLDB, WIK). Agad mapapansin na nababanggit agad ang magiging paksa ng debate sa mga crissotan, samantalang iba naman ang naging tuon ng mga panimula ng balagtasang Tagalog. Sa KOP, halimbawa, agad nilinaw ng lakandiwa na tungkol sa papel ng mga negosyante (Komersyante) at mga pulitiko (Talapamahala) sa pagpapatakbo ng bansa at pagpapairal ng demokrasya ang tema ng crissotan. Sa PG naman, malinaw na tungkol ito sa papel ng magulang at ng pamahalaan sa pagpigil sa pagkalulong ng kabataan sa droga. Sa S3 naman, malinaw na nailatag na tungkol sa responsibilidad ng botante at kandidato sa bayan ang magiging paksa ng debate. Kung tutuusin, interesanteng pansinin na ang balen (bayan) o bansa, sa tatlong siniping panimula, ang pinag-aalayan ng crissotanista (isang malinaw na puntos para sa sekular na panig ng argumento). Gayunpaman, hindi dapat ito tingnan bilang isang hayag at tahasang oposisyon. Kung tutuusin, at ito rin ang pinansin ni Megan Thomas nang suriin niya ang oryentalistang diskurso sa mga akda ng mga ilustrado (2016, 1-22), makikita ang pagkakaisa ng mga nabanggit na anyo sa mga abstrakto at kongkretong entidad na “pinag-aalayan” at “pinag-memeron” (kung pahihintulutang humiram kay Ferriols) ang mga ito. Sa kaso ng mga tinalakay na anyong pampanitikan, malinaw na ang tinutukoy na kongkreto ay ang Diyos, samantalang ang kongkreto naman ay mga “bagay” o “sitwasyon” na pinagdedebatehan, halimbawa, ng mga balagtasistang Tagalog at crissotanista. Samakatuwid, patunay ang mga naturang baryasyon sa anyo ng popular na truismo mula sa hanay ng mga estrukturalista na “kosmopolitano ang estruktura, katutubo ang materyal.”

Kung titingnan naman ang mga panimula ng lakandiwa sa balagtasang Tagalog, kapansin-pansing mas nakatuon ito sa pagkilala sa presensiya ng mga tagapanood at tagapakinig, lalong-lalo na sa IB, APK, at ABT. Bagaman may pagbanggit sa “Dibina Grasya,” tulad ng mga bagong cancionan, periperang presensiya ng Diyos sa panimula ng mga balagtasang Tagalog. Kung mayroon mang masasabing Diyos na pinag-uukulan ang mga balagtasista, maaaring isiping ang tradisyon (si Balagtas, halimbawa) na kanilang dinadakila iyon. Apat sa limang (IB, APK, ABT, DBLDB) panimulang sinipi ang kakikitaan ng malinaw na pagtukoy sa akto ng pagtula at/o sa tradisyong kinabibilangan nila bilang mga makata. Interesante rin banggitin na may mga balagtasang tinipon si Zafra sa antolohiya na hindi pinasinayaan ng lakandiwa.

Halimbawa nito ang “Ang Manggagawa at ang Makina” ni Lope K. Santos. Patunay lamang ito na kahit sa isang “yugto” ng isang tukoy na tradisyong pampanitikan ay may mga bukod-tangi pa rin mga kaso. Hindi magiging posible ang pagtatampok sa mga ganoong kaso o gahi (rupture o break) kung titingnan natin ang mga anyong oral sa pamamagitan ng mga lente na nagpapalagay ng isang totalidad. Halimbawa na lamang nito ang diyakroniko-sinkronikong lapit (na bagaman nagdudulot sa isang pag-aaral na hindi matatawarang saklaw at lalim) na may tendensiyang tumuon lamang sa mga pagkakataon kung saan hindi na maaaring isawalang-bahala ang realidad ng eksepsiyon o bukod-tangi. Sa lahat ng sinipi, tila ang balagtasang Tagalog ang pinakakatulad ng balagtasang nina Balmori at Bernabe. Makikita ang pagkakatulad na ito sa salutacion ni Bernabe sa EREO at panimula ni Balmaseda sa ABT. Hindi na nakapagtataka na kahit sa wikang Kastila nila ito isinulat ay pinili pa rin nila itong tawaging Balagtasang, at hindi “Quevedosan” o “Dariosan”.

Interesante namang makita ang kontiguidad sa pagitan ng bukanegan at cancionan. Sa palagay ko, hindi nagkataon na sa limang anyong pampanitikang tinalakay, ang cancionan at bukanegan ang may pinakamaraming pagkakatulad pagdating sa estilo. Kung titingnan ang S1, S3, S4 (at kung isasama ang ikaapat na saknong ng S2 at S5), malinaw ang presensiya ng pigura ng Diyos sa mga panimula. Subalit doon na natatapos ang pagkakatulad ng dalawa. Pagdating sa estruktura, makikitang mas kahawig pa rin ng bukanegan ang crissotan at balagtasang. Bukod kasi sa tematiko ang mga ito, isang katangian na dahan-dahang tataglayin ng bagong anyo ng cancionan, makikita na sa pangalan pa lamang ng anyo ay mayroon na itong malinaw na tradisyong kinabibilangan. Malinaw, halimbawa, na ihinahanay ng mga balagtasista ang balagtasang at ang kanilang sarili sa panulaan ni Francisco Balagtas. Samantala, ang crissotan naman ay isang pagpupugay sa zarzuelistang si Juan Crisostomo. Ang bukanegan naman ay malinaw na pagpapatuloy ng tradisyong sinimulan ni Pedro Bukaneg, ang sinasabing may-akda ng Biag ni Lam-ang (bagaman hinahamon) at kauna-unahang makatang katutubo sa kasaysayan ng Ilocos. Sa naunang dalawang anyo, ang balagtasang at crissotan, maaaring maiugat ang sekular na katangian ng mga ito sa katotohanang nanggaling ang pangalan at kumbensiyon ng anyo sa mga manunulat na may malinaw na pagtatangi para sa kasarinelan ng bayan. Maipapaliwanag naman ang maraming pagkakatulad ng cancionan at bukanegan kung isasaalang-alang na naging makata si Bukaneg sa isang panahong tanging mga relihiyosong akda lamang ang itinuturing na lehitimong panitikan sa bansa.

Masasabing nasa isang interesanteng posisyon ang cancionan sapagkat bagaman malaki na ang pinagbago nito kung titingnan lamang ang mga pangiapo nito, sa huling pagsusuri, masasabing mas malapit pa rin ito sa duplo, loa, tigsik,

at balitaw—mga anyong pampanitikan na nag-ugat mula sa mga ritwal. Dagdag pa ryan, hindi maitatangi ang katotohanan na naging malaki ang papel ng mga gitnang-uring manunulat sa sekularisasyon ng balagtasang, crissotan, at bukanegan. Sa kaso ng cancionan, tila wala pang nailathalang pag-aaral na nagsasabing sangkot sa pagbabago ng cancionan ang mga de-kampanyang manunulat tulad nina Juan Villamin, Maria Magsano, at Pablo Mejia. Sa huli, kaiba sa pinagdaang pagbabago ng ibang anyo at bunga na rin ng ebentuwal na komersyalisasyon nito, nanatili ang “popular” na katangian ng cancionan.

Sa kabilang banda, mamamalas naman sa mga salutacion ng balagtasang nina Balmori at Bernabe ang mga katangian na natukoy sa balagtasang Tagalog, bukanegan, crissotan, at cancionan. Interesante ito sapagkat muli, batay sa presentasyon ng mga datos, maaaring isipin na ang “impluwensiya” ay nanggagaling lamang sa isang panig. Kung susuriin natin ang mga salubungan at salisihang estetiko ng balagtasang nina Balmori’t Bernabe sa balagtasang Tagalog, bukanegan, crissotan, at cancionan, hindi maikakaila ang pag-iral ng isang mas masalimuot na daloy ng impluwensiya. Na hindi lamang ito nanggagaling sa isang mas “maunlad” na kulturang pampanitikan tungo sa “hikahos” na kulturang pampanitikan. Pinakamatinding patunay nito ang ginawang pagbabansag nina Balmori’t Bernabe sa kanilang panulaan bilang “balagtasang.” Ngunit sa kabilang banda, hindi dapat ipagkamali ang ebentuwalidad na ito sa pagpapangalan bilang tanda ng ganap na impluwensiya ng balagtasang Tagalog kina Balmori’s Bernabe. Hindi rin ito dapat ipagkamali bilang tanda ng pagiging “puro” ng balagtasang Tagalog, dahil kung matatandaan natin, kitangkita sa mga akda ni Balagtas ang impluwensiya sa kaniya ng estetikang Europeo. Samakatuwid, sa pagkakataong ito, ang hamon ay hindi na nakasalalay sa pagtukoy ng tiyak at taal (ordinary) na batis ng impluwensiya, kundi ang paglimian ang kompleksidad ng mga nagsasanga-sanga at sala-salabid na daloy ng impluwensiya sa mga proyektong poetiko ng mga makata noong unang hati ng ika-20 siglo. Tungo sa ganitong layunin, nakapagbibigay ng panibagong dimensyon ng pag-unawa sa mga naturang kompleksidad ng ugnayan sa pagitan ng mga naturang anyo ang metodong Keyword in Context (KWIC), isang pamamaraan na madalas ginagamit sa mga disiplinang may diin sa indexing ng mga susing-salita. Sa pamamagitan nito, mas nagiging madali para sa isang mananaliksik ang pagtukoy sa mga leksikal na pagkakatatulad o baryasyon ng isa o higit pang salita na maraming ulit na lumilitaw sa isa o higit pang teksto. Para sa kasalukuyang pag-aaral, isang naiibang biswalisasyon ng mga panimula ang naibibigay ng KWIC. Tingnan ang halimbawa ang hybrid na biswalisasyon (sa pamamagitan ng mano-manong pagtatala) ng mga panimulang may pagbanggit sa Dios at/o iba pang similar na termino.

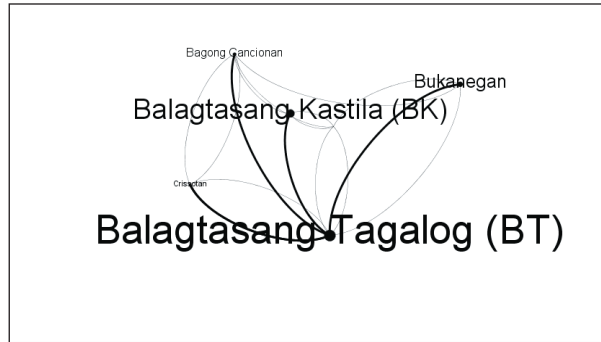
TAL. 6: OCCURENCE NG "DIOS" AT IBA PANG KAUGNAY NA SALITA

Maong coron ya so iter na **Dios** Katawan/Ed sicutayon amin natan
 Bitlaen co pan ononay ngaray **Dios** antes ac ya mangibesngao na salit
 mangibesngao na salit Say **Dios** ya macapanyarin amin, ya amalsay gangana
 Oh! **Jesus** ya Catawan, ya arid cadalinan
 Say **Dios** sirin so sakauley lawas to itin ampoponen
 Ti mannakabali amin a **Namarsua** Immulog iti Nadiosan a Taengna
 pudno kas kinapudno ni **JEHOVA** Idawinko a salaysayen kinadaeg ken gindawayna
 naming kayo'y patnugutan ng **Dibina Grasya** at nang sa ganito, kung sakaling tayo
 maganda't mayaman na bigay ng **Diyos** sa sandaigdigan Ang lupaing ito nang
 tayo diad silong tonian tawen/ Say **Dios** sirin so sakauley lawas to itin ampoponen
 y en los labios el nombre de **Dios** y de Cervantes las rosas fragrantes
 que llora el Universo./ Porque **Dios**, al llamarle, quitó una ala verso./ habla de un lobo
 antes de jurar por mi fe/ y mu **Dios** y mi dama, el trinfar o morir te saluda miespada

Sa pamamagitan ng ganitong biswalisasyon, naiiwasan ang sagad-sagarang pagbibigay ng pribilehiyo sa interpretasyon sa larangan ng panunuring pampanitikan at pag-unawa sa kasaysayang pampanitikan. Kasabay nito, tulad ng nabanggit kanina, maaaring ituring ang biswalisasyong ito bilang isang anyo ng pag-unawa sa kasalimuotan ng ugnayang pampanitikan sa pagitan ng Espanya at Pilipinas. Kaiba sa mga nauna nang pagpapalagay, naniniwala akong makapagpalitaw ng mas mahahalaga at napapanahong ugnayan ang ganitong lapit. Ngunit sa huli, dapat ipaalala na ang pagsangguni sa mga kasangkapang digital ay hindi nangangahulugan ng pag-abandona sa mga nakahiratian nang mga pamamaraan ng pagdulog sa mga ganitong klase ng anyong pampanitikan. Sa halip, dapat ituring ang paggamit sa mga kasangkapang digital bilang isang paraan ng pagsuhay sa limitasyon ng mga naunang lapit.

Isa pang pamamaraan ng biswalisasyon ang pagbuo ng network. Isa ang Gephi sa mga libreng software na maaaring gamitin upang makaliha ng network visualization. Karaniwang ginagamit sa pagsusuri ng malalaking bulto ng datos mula sa iba't ibang batis (bagaman iminumungkahi ang paggamit ng mga files na madaling i-convert bilang spreadsheet files) para makaiwas sa kasalimuotan ng manwal na pagbuo at pag-uugnay ng mga nodes sa isang network, nakatutulong ang paggamit ng ganitong klase ng software upang makapaglatag at makalikha ng mas detalyadong larawan ng ugnayan sa pagitan ng mga katangiang pampanitikan na sinusuri't pinaghahambing. Sa kaso ng pag-aaral na ito, maaaring maituring ang iba't ibang balagtasang bilang mga indibidwal na nodes, samantalang ang mga edges na nag-uugnay sa mga ito ay ang sandali (occurrence) ng pagkakatulad at pagkakaiba ng nodes. Tingnan, halimbawa, ang biswalisasyon para sa balagtasang Kastila at Tagalog, bukanegan, cancionan, at crissotan.

Fig. 1 Network Visualization para sa ugnayan ng Balagtasang Tagalog (BT), Balagtasang Kastila (BK), Bukanegan, Cancionan, at Crissotan

Kung titingnan ang network, mapapansing pinakamalaki ang node ng BT. Sumunod naman dito ang node ng BK. Dalawang bagay ang mahihinuha mula rito. Una, sa lahat ng pinaghambing na joust tradistions, ang BT ang may pinakamaraming kaugnay na joust tradition alinsunod sa inilatag na batayan ng paghahambing para sa pag-aaral. Pangalawa, kung papansinin ang mga mas makakapal na edges (mga linyang nag-uugnay sa nodes), makikitang nanggagaling sa BT ang pinakamakapal na linya. Subalit sa puntong ito, instruktibong banggitin na hindi lamang ito nangangahulugan na BT ang may pinakadominateng impluwensiyang estetika sa network. Bagkus, ang pagkakaroon nito ng maraming mutual edges ay nangangahulugan ng pagiging malapit nito sa iba pang mga joust traditions bunsod ng iba mga salik na hindi lamang limitado sa domeyn ng panitikan. Dito na papasok ang usapin ng distribusyon, pag-usbong ng mga bagong batis ng produksiyon at praktikang pampanitikan, ekonomiyang pampulitika, at iba pang mga salik na nakaaapekto sa produksiyon, resepsiyon, at pananatili ng isa o ilang espesipikong anyo.

Sa kabilang banda, kung muling babalikan ang biswalisasyon sa itaas, makikitang pinakamarami ang mutual edges sa pagitan ng BT at BK. Sa mas macro- na pagsipat, totoong hindi mapagpasya ang laki ng node sa proseso pagsusuri ng mga ugnayan sa pagitan ng mga ito. Ngunit kung itutuon ang pagsusuri sa ugnayan ng dalawang nodes, nagiging mahalagang salik ang laki nito. Sa kaso ng BK at BT, bukod sa ang dalawa ang may pinakamaraming mutual edges sa isa't isa, hindi maikakailang mas malaki ang node ng BT. Malinaw na pinabubulaanan ng biswalisasyon na ito ang pahayag ng mga Hispanista na hindi kabilang sa kanon ng panitikang Pilipino ang BK. Pangalawa, bagaman kahanga-hanga ang nananaig at dominanteng pagbasa

sa mga akdang isinulat sa wikang Kastila bilang pagtunggali sa lumalakas na impluwensiyang Amerikano sa larangan ng kultura, kailangan lamang balikan ang intelektuwal na klima sa unang dekada ng ika-20 siglo upang makita ang paglaganap ng bulgar na kulturalismo at konserbatismo sa mga naghaharing intelligentsia tulad nina Pardo de Tavera, Camillo Osias, at mismong si Teodoro Kalaw (Mojares 2006). Sa katunayan, kahit ang mga kilalang makata ng balagtasang Tagalog ay hindi rin nakawala sa lumalaganap na kulturalismo at konserbatismo ng panahong iyon. Tingnan halimbawa ang biswalisasyon sa pagitan ng mga salutaciones ng BK at mga panimula ng BT.

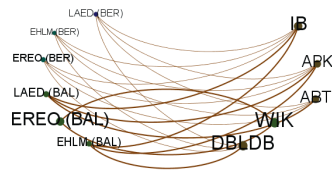

Fig. 2 Network Visualization ng mga panimula ng Balagtasang Tagalog at mga salutaciones ng Balagtasang Kastila

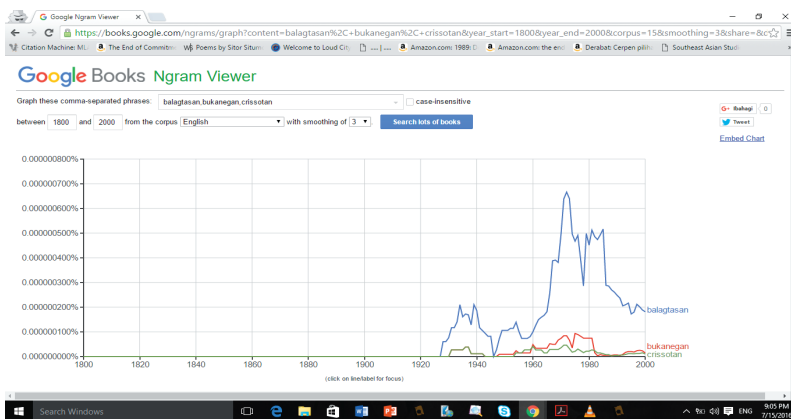

Fig 3. Google Ngram view ng “balagtasan,” “bukanegan,” at crissotan

LAGOM: MGA HAMON AT TUNGUHIN

Pinakaakmang inilalarawan ng grapikong biswalisyong ito ang problema pagdating sa paggamit ng komparatibo at digital na lapit sa pag-aaral ng panitikan: ang kakulangan ng mga tekstong Filipino sa digitized text corpora. Kung titingnang mabuti, wala pa sa isang porsiyento ang mga aklat na nagbabanggit ng salitang balagtasang (ang pinakamataas sa tatlo). Ni wala ang “cancionan” sa English corpus ng Google Books. May dalawang posibleng dahilan ito. Una, posibleng napakakaunti pa ng mga pananaliksik tungkol sa anyong ito; at pangalawa, kung mayroon man, hindi ito sapat upang makapagsimula ng isang seryosong ibayong pananaliksik. Sabihin pa, mabibilang sa daliri ang gumawa ng komparatibong pag-aaral na nakatuon sa cancionan at iba pang kahawig na anyo. Ito, sa wari ko, ang hamon para sa mga komparatista. Bukod sa matrabahong gawain ng digitization ng mga teksto, kailangan magpalitaw, sa pamamagitan ng mga panibagong lapit sa pagbabasa, ng mga bagong relasyong pampanitikan. Mga relasyong hindi nakabatay sa ganap na pagkakatulad, kundi sa katotohanang binibigkis ang mga panitikan sa Pilipinas ng polibalenteng pagsisikap ng representasyon at pagmemeron.

Hindi pa, sa anumang sukat ng imahinasyon, buo ang kasalukuyang pag-aaral. Marami pang uganyang maaaring tuklasin at likhain sa tulong ng mga akmang pamamaraan. Nariyan, halimbawa, ang paggamit ng multi-dimensional scaling (MDS) upang magkaroon ng mas tiyak na biswalisasyon ang mga ugnayang pampanitikan ng balagtasang sa wikang Kastila (at wikang Ingles na rin), cancionan, bukanegan, crissotan, at balagtasang binabanggit sa nakaraang bahagi ng papel. Isa itong empirikal na pagtutundos ng koneksiyon, pagsuhay sa logosentrikong tendensiya ng ating larangan. Upang mas mapaunlad ang diskusyon hinggil sa pigura ng Diyos sa mga nabanggit na anyo, maaaring gumamit ng pamamaraan tulad ng kolokasyon upang makita ang leksikal na baryasyon ng mga naturang konsepto. Sa huli, tulad ng nabanggit sa itaas, dakila ang layunin ng simulaing ito ngunit mabigat ang gawain nakaatang ngayon at sa hinaharap.

SANGGUNIAN

- Almario, Virgilio. *Balagtasismo Versus Modernismo*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press. Limbag, 1984
- _____. *Taludtod at Talinghaga: Mga Sangkap ng Katutubong Pagtula*. Pasig: Anvil, 1991.
- Alinea, Estanislao. *Historia Analitica de la literatura Filipinohispanica*. Imp. los Filipinps: Quezon City, 1964.
- Balmaseda, Julian. *Ang Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog*. Bureau of Printing, 1947.

- Balmori, Jesus at Bernabe, Manuel. *Balagtasán*. Manila: Manila Grafica, 1929.
- Bautista, Erwin Thaddeus. "Cosmopolitanism and Eroticism: Modernist Characteristics in the Poetry of Manuel Bernabe." Univeristy of the Philippines Diamond Jubilee Grant 1993-1994, Quezon City, 1993.
- Belmas, Antonio Oliver. *Sintesis de la literatura Hispanoamerica y Filipino Contemporanea*. Madrid: Grafica Corrales, 1956.
- Casanova, Pasacale. *The World Republic of Letters*. Salin ni M. B. DeBevoise. Massachussets: Harvard University Press, 2004.
- Coronel, Reynaldo. "Los elementos del modernismo en la lírica de Jesus Balmori." MA Thesis, University of the Philippines Diliman, 1986.
- Coroza, Michael. "Gunita at Paglimot: Salin at Suri ng Balagtasán sa Espanyol nina Jesus Balmori at Manuel Bernabe." PhD diss., Unibersidad ng Pilipinas, 2010.
- De la Camara, Eduardo. *Parnaso Filipino, Antologia Poetas del Archipelago Magallanico*. Barcelona: Casa Editorial Maucci. Limbag, 1922.
- De San Agustin, Gaspar. *Compedio del arte de la Lengua Tagala*. Manila: Imprenta de Amigos del Pais, 1879.
- Estanislaso, Rosario. "Notas Breves sobre Manuel Bernabe, poeta laureado en Español." *University College Journal*: 1964.
- Eugenio, Damiana. *Awit and Corrido: Philippine Metrical Romances*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1984.
- Ferris, David. "Why Compare?" *Nasa A Companion to Comparative Literature*. Inedit nina Ali Behdad at Dominnic Thomas. London: Blackwell Publishing, 2011.
- Gaerlan, Mariano. *Bukanegan a Nagrurupian*. Manila, 1954.
- Garcellano, Edel. *First Person, Plural: Essays*. Manila: Kalikasan Press, 1987.
- _____. *Knife's Edge*. Quezon City: University of the Philippines Press, 2001.
- Gener, Teodoro. *Duplo't Balagtasán*. Manila: Institute of National Languages, 1949
- Guillermo, Ramon. *Translation and Revolution: A Study of Jose Rizal's Guillermo Tell*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2009.
- _____. "Translation sa Argument: The Nontranslation of *Loob* in Iletto's *Pasyon and Revolution*." *Philippines Studies* 62 (2014): 3-28.
- Guillory, John. *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
- Ico, Lydia. "A Critical Analysis of the Pangasinan Cancionan: a Folk Debate in Song." PhD diss., Unibersidad ng Pilipinas Diliman, 1981.
- Lumbera, Bienvenido. *Tagalog Poetry, 1570-1898: Tradition and Influences in Its Development*. Quezon City: Ateneo de Manila Press, 1986.

- Magno, Rosa Maria. *Urduja Beleaguered and Other Essays on Pangasinan Language, Literature and Culture*. Manila: Kalikasan Press, 1991.
- Manlapaz, Edna. *Kapampangan Literature: A Historical Survey and Anthology*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1981.
- Manuud, Antonio. "Toward a Theory Concerning the Development of Filipino Poetry in Spanish." *Nasa Brown Heritage: Essays on Philippine Cultural Tradition and Literature*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1986.
- Miyoshi, Masao. "A Borderless World?: From Colonialism to Transnationalism and the Decline of the Nation-State." *Critical Inquiry* 19 (1993): 726–751.
- Mojares, Resil. "The Formation of Filipino Nationality Under US Colonial Rule." *Philippine Quarterly of Culture and Society* 34 (2006): 11–32
- Moretti, Franco. *Distant Reading*. London: Verso, 2013.
- _____. *Graphs, Maps, and Trees: Abstract Models for a Literary History*. London: Verso, 2005.
- Pasanek, Brad. "Changing the Metaphor." *Nasa Metaphors of Mind: An Eighteenth Century Dictionary*. Baltimore: John Hopkins University Press, 2013.
- Pollock, Sheldon, pat. *Literary Culture in History: Reconstructions from South Asia*. California: University of California Press, 2003.
- Saussy, Han. "Comparisons, World Literature, and the Common Denominator." *Nasa A Companion to Comparative Literature*. Inedit nina Ali Behdad at Dominic Thomas. London: Blackwell Publishing, 2011.
- Santos, Lope K. *Ang Apat na Himagsik ni Balagtas*. Manila, 1955.
- Sigua, Mariano. *Piling Kawatasan at Crissotan*. Arayat, Pampanga, 1987.
- Thomas, Megan. *Orientalists, Propagandists, and Ilustrados: Filipino Scholarship at the End of Spanish Colonialism*. Pasig: Anvil, 2016.
- Yabes, Leopoldo. *A Brief Survey of Iloko Literature from the Beginnings to Its Present Development, with a Bibliography of Works Pertaining to the Iloko People and their Language*. Manila. The Oriental Printing, 1936.
- Zafra, Galileo. "Ang Dalumat ng Katuwiran Mulang Duplo Hanggang Balagtasan." PhD diss., Unibersidad ng Pilipinas Diliman, 2000
- _____. *Balagtasan: Kasaysayan at Antolohiya*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2007.

